

UDK:902/904

Eldor SATTOROV,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent shahar pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi o'quv-metodik ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari

Tarix fanlari doktori, professor I.Azimov taqrizi asosida

REFLECTION OF SOCIAL LIFE IN SUGDH IN THE EARLY MIDDLE AGES IN ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

Annotation

In this article were studied the social lives of the early medieval Soghd based on the analysis of archaeological finds. The lifestyle, interests and customs of the Sogdians are also shown with the help of archaeological artifacts.

Key words: Early Middle Ages, Soghd and sogdians, Penjikent, Zandana, Vador, Iskajkat, Narshakhy.

ОТРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ В СОГДЕ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДКАХ

Аннотация

В данной статье была изучена социально-бытовые процессы раннесредневековой Согды на основе анализа археологических находок. Также показаны образ жизни, интересы и обычаи согдийцев с помощью археологических артефактов.

Ключевые слова: Раннее средневековье, Согд и согдийцы, Пенджикент, Зандана, Вадор, Искаджкат, Наршахий.

ILK O'RTA ASRLARDA SUG'DDAGI IJTIMOYIY HAYOTNI ARXEOLGIK TOPILMALARDA AKS ETISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ilk o'rta asrlar Sug'dd kechgan ijtimoiy-maishiy jarayonlar arxeologik topilmalarning tahlili asosida tadqiq qilingan. Shuningdek, sug'diylarning turmush tarzi, qiziqishlari va mashg'ulotlarini arxeologik artefaktlar orqali ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Ilk o'rta asrlar, Sug'd va Sug'diylar, Panjikent, Zandana, Vador, Iskajkat, Narshaxiy.

Kirish. Ilk o'rta asrlarga kelib madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotning turli jihatlarini ijtimoiy hayotda o'z izini qoldirgan. Sug'dda ijtimoiy madaniyat turli vositalar orqali ko'zga tashlanadi. Bu ayniqsa, arxeologik tadqiqotlar natijasida ko'proq namayon bo'ladi. Arxeologik materiallarning bu boradagi muhim xususiyati shuki, ular orqali nafaqt ishtimoiy hayotga oid ma'lumotlar, balki, sug'diylarning mafkuraviy va diniy qarashlariga oid ma'lumotlarni ham qo'lga kiritish mumkin.

Sug'dning ijtimoiy-siyosiy tarixiga nazar solsak, uzoq yillik sivilizatsiya taraqqiyoti davomida bu yerda asosan qabila ittifoqlari yoki birlashmalar mavjud bo'lib, rivojlanish konfederativ shaklda kechganligini guvohi bo'lamiz. Sug'diylar Buyuk ipak yo'lidagi savdo sabab zamonasining barcha yangiliklarini o'zlarining ijtimoiy hayotiga targ'ib qilishgan. Ular o'zlaridan oldingi xalqlar madaniyatlarining yutuqlarini o'zlashtirib uni davom ettirishgan. Jumladan, Panjikentda yunon-ellin an'analar saqlanib qolgan. Shahardagi ibodatxona rejalari, istehkomlarning tuzilishi, devoriy suratlar, haykaltaroshlik, kulolchilik kabi sohalarida buni ko'rishimiz mumkin. Masalan, Panjikent shahridagi devoriy suratlar orasida o'ziga xos burchakli tarzda g'azab bilan qoshlarini burishtirgan otlar va sherlar tasviri aks etgan bo'lib, ular Oyxonim va Nisodagi haykallar bilan o'xshashligi mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan [8]. Shuningdek, ellinizm va qadimgi sharq madaniyati unsurlari aks etgan Panjikent va Taxi Sangin ibodatxonalarining rejalari taqqoslanganda deyarli farq qilmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qadimgi Sug'd jamiyatida mavjud bo'lgan jamiyat hayotidagi ijtimoiy nazorat, adolatga asoslangan tuzilma ilk o'rta asrlarga kelib ayrim o'zgarishlarga uchragan. Jumladan, ilk o'rta asrlarda

Samarqandda shakllangan adolati ijtimoiy tuzilma to'g'risidagi ma'lumotlar "Kichik Qandiya" asarida quyidagicha qayd qilingan: - "...barcha podshohlar olovga sig'inishgan, Xudo xalqiga adolat ko'rsatgan va odamlarni adolati hukm qilishgan. Ular Samarqand shahrining poydevori qonun va adolat asosida qurilganligini bilishgan. Samarqand shahri aholisi mag'rurdir. Ular bilan faqat yumshoqlik, mehr, muloyim so'zlar bilan til topishishingiz mumkin" [5]. Ayni manbadagi "Maorif-al-bayan" kitobida keltirilgan fikrlar ham yuqoridagi ma'lumotni quvvatlashga xizmat qiladi. Samarqand aholisiga yumshoqlik ko'rsatgan har bir podshoh barqaror hukmdorlik topganligi va ularga qarshi zo'ravonlik qilgan har bir podshoh o'z shohligini yo'qotganligi haqida hikoya qilingan. Ehtimol ta'riflangan jarayon Tarxun hukmronligining tugatilishiga ham ham ta'sir ko'rsatgandir. Tarixiy manbada keltirilgan ma'lumot Sug'd hukmron tabaqasi va shahar aholisining ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ahamiyati va demokratiyaning o'ziga xos xususiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sug'd jamiyatining demokratik o'ziga xosligi jamiyatda oddiy xalq vakillarining zodagonlar qadriyatlarining inkor qilishida emas, balki ular tomonidan ushbu qadriyatlarni qabul qilinib, ularga intilishda ifodalangan [14]. Buni biz sal o'tib XIV-XVI asrda bir qancha Yevropa davlatlari bu yo'lni bosib o'tishganligining guvohi bo'lamiz. Ayni davrga kelib zodagonlarning qahramonliklari madh etilgan ritsarlik eposi, ritsarlik romanlarini shahar aholisi ko'proq yaxshi ko'rishgan [7].

Ilk o'rta asrlarda Sug'd jamiyatining ijtimoiy hayotini to'liq tasvirlashda qishloq va shahar tipidagi manzilgohlar va ularda istiqomat qiluvchilarning faoliyatini o'rganish muhim samara beradi. Chunki, hozirgi kunda ham aholi yashash

joyiga qarab ijtimoiylik jihatdan shaharlik yoki aksiga bo'linadi. Shu nuqtai-nazardan, Sug'd qishloqlari to'g'risida mintaqadagi olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalari boy ma'lumotlar beradi.

A.Yu.Yakubovskiy "Movarounnahr qishloq aholisining aksariyati jumladan, sug'diylar ham mustahkam qal'a sifat aholi maskanlarida yashagan" deb ta'kidlagan [13]. Xitoy yilnomalarida ham Janubiy Sug'dda 500dan ortiq shaharlar (aslida qishloq makonlari) bo'lgan deya keltiriladi [4]. Jumladan, Zahoki-Moron va Mudintepada mulkiy tabaqalanishni o'zida aks ettiruvchi sug'diylar qishloq jamoasining turar joylari qazib o'rganilgan. Zahoki-Moron to'rtburchak shakldagi aholi punkti bo'lib 16 gektarni tashkil qilgan bo'lsa, Mudintepa qo'rg'oni taxminan 1,5 gektar maydonni egallagan [16]. Topilgan ashyolar ijtimoiy xususiyatni aniqlashda qo'l keladi. Masalan, boylarning uylari oddiy odamlarning uylaridan nafaqat hajmi balki bezaklari va topilmalar miqdorining ko'pligi hamda tayyorlanish texnikasining sifatli ekanligi bilan ham keskin farq qiladi.

Tahlil va natijalar. Faqatgina yodgorlikning tashqi ko'rinishi, uning hajmi, ijtimoiy hayotni to'liq ochib bermaydi. Ushbu, jarayonda yozma manbalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Narshaxiyning ta'kidlashicha, dehqonlar ko'shki saroylari bozor maydoniga ega bo'lgan. Ko'p hollarda ular yaxshi mustahkamlangan handaqlar bilan o'ralgan. Deyarli har bir qishloq kichik bir hunarmandchilik markazi bo'lib, biron bir hunarmandchilik turi bilan mashhur edi. Zandana, Vador, Iskajkat kabi qishloqlar shular jumlasidan sanalgan [12]. Narshaxiyning ma'lumotlari yuqorida ta'kidlagan arxeologik faktlarni quvvatlab qishloq jamoasi yashash sharoiti va ijtimoiy mashg'ulotlari to'g'risida keng tasavvurni shakllanishiga yordam beradi.

Ilk o'rta asrlarda Sug'd ijtimoiy hayotini tadqiq qilishda shaharliklarning kundalik turmush tarzini o'rganish muhimdir. Shahar aholisini birlashtirib turuvchi vosita shahar turmush tarzi bo'lgan. Shahar aholisi o'rtasidagi o'zaro tabaqaviy notenglik va to'siqlari qishloqdagidek sezilarli darajada yuqori bo'lmagan. Ilk o'rta asrlarga oid Panjikent, Afrasiyob, Varaxsha kabi shaharlarda olib borilgan arxeologik qazishmalarda qashshoqlikni ifodalovchi, o'zaro keskin fark qiladigan turur-joylar topilmaganligi buni asoslashi mumkin. Bunday turmush tarzini shakllanishiga mohir hunarmandlarning shaharda alohida mahallasi shakllanganli ham sabab bo'lgan[9]. Shuningdek, boyluk va u beradigan imtiyozlarga bo'lgan intilish aholining keng qatlamini egallab olgan. Shahar aholisi bir-biri bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishganda bitimlar erkinlik va tenglik tamoyili asosida tuzilgan. Masalan, Mug' tog'i arxivi hujjatlaridagi B-8, B-4 kabi shartnomaviy hujjatlarda bu yaqqol namoyon bo'ladi [15]. Yuqoridagi sanab o'tilgan omillar zodagon qatlamining shaharda yakkalanib qolishining oldini olib qishloqdagi tabaqaviy jamiyatga zid shaharliklar jamoasining madaniyatini shakllantirgan.

Ilk o'rta asr Panjikent shahrini tadqiq qilish shaharliklarning maishiy hayotida raqobat ruhi shakllanganligini ko'rsatadi. Barcha shahar aholisi o'zining faoliyati orqali jamiyatga ta'sirini ifodalashga harakat qilgan [1]. Shahar hunarmandchiligidagi raqobatbardoshlik mahoratga asoslangan. Ijtimoiy-maishiy madaniyatda ularning mahsulotlari texnik va badiiy mukammallikni birlashtirgan omil hisoblangan. Natijada, hunarmandchilik va san'at namunalari bir xil uslubda turli xil badiiy tushunchalar va yechimlarni namoyish etgan. Fikrimizcha, jamiyatda bunday sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga homiylik qilgan va bundan manfaatdor guruh mavjud bo'lgan. Ularga asosan aslzodalar rahbarlik qilgan. Bu to'g'rida, bizda aniq ma'lumot yo'q bo'lsa-da, tranzit savdodagi raqobat va olinadigan foyda shuni taqozo qilgan deyishimiz mumkin. Taniqli olim

B.Marshakning, "agar individual raqobatdosh ustalarni boshqaruvchi va rag'batlantiruvchi badiiy muhit bo'lmasa yagona uslub paydo bo'lishi mumkin emas" degan fikri buni tasdiqlashi mumkin[10].

Ilk o'rta asr shaharlari orasida Panjikent shaharning barcha xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Maishiy hayotda dabdabali turmush tarziga talab va taklifning yuqori darajasi mavjudligini ko'ramiz. Sug'dda shahar aholisining ijtimoiy-moddiy ahvolidan qat'iy-nazar ijtimoiy hayot ularni birlashtirib turgan. Masalan, kundalik hayotda jamiyatning barcha qatlamlari bir xil sopol idishlardan foydalanishgan. Yuqori darajadagi san'at jamiyatning barcha qatlamlarini qamrab olgan. VII-VIII asrlarga kelib, sug'diylar tashqi ko'rinishi jihatdan kumush idishlarga o'xshaydigan sopol buyumlardan keng foydalanishgan. Arxeologik topilmalarda ijtimoiy hayotni ifodalovchi maishiy jihozlarda amaliy va badiiy san'atni ifoda etuvchi jihatlarini singdirish kuchaygan. VIII asr boshlarida Panjikent turar joylarining 3/1 qism turarjoy binolari devorlarida mahorat bilan chizilgan suratlar aks etganligi yuqoridagi fikrni kuchaytiradi.

Arxeologik tadqiqotlar natijasi sug'diylarning o'yin kulgiga o'ch ekanligini ko'rsatadi. Masalan, Panjikentdagi tadqiqotlar davomida bo'yi 5-7 sm dan oshmaydigan, loydan yasalgan, qo'l mexnati asosida yasalganligi uchun bir-biriga o'xshamaydigan, anchayin qo'pol itni eslatuvchi uzunchoq ashyolar topilgan. A.M. Beleniskiy bunday geometrik shakldagi o'yin toshlarini Beruniy o'zining "Mineralogiya" asarida narda o'yinida ishlatilganligini keltirgan [3]. Panjikent devoriy suratlar ham buni tasdiqlashga xizmat qiladi. Devoriy suratda bir to'da odamlar aks ettirilgan, ulardan ikkitasi o'yin o'yinamoqda. Ular o'rtasida tomonlari ikki xil bo'yalgan o'yin taxtasi turibdi. Taxtaning ikki qismi xam besh gorizontal qismdan iborat. O'yin toshlarining hammasi bir xil ko'k rangga bo'yalgan. O'yin jarayoni boshlanmaganligini o'yinchilarning biri suyakni endi tashlamoqchiligi ko'rsatib turibdi [5]. Bu o'yin narda o'yini ekanligiga shak-shubha qoldirmaydi.

Panjikentdagi qazishmalar chog'ida bir-necha juft to'piq suyaklari topilgan. Bu esa hozirda ham xalq orasida oshiq o'yini deb nom olgan o'yinning sug'diylar tomonidan o'ynalganligini asoslaydi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Panjikentdan sopolidan yasalgan har xil hayvon va o'yinchoklar topilganligi bolalarning ham o'ziga xos o'yinlari bo'lganligini izohlaydi.

O'yinlar va ko'ngilochar tomoshalar deganimizda e'tiborimizni o'yinchoqlarga ham qaratmoqchimiz. O'yinchoqlarni tasniflaganda, ovoqli (sensor o'yinchoqlar) shaqildoqlar, chirildoqlar (bunday o'yinchoqlar asosan, chaqaloqlarni ovuntirishda ishlatilgan); harakat o'yinchoqlar: (motor o'yinchoqlar) oshiq, shaxmat, narda; qurollar: kamon, qilich, nayza; timsolli o'yinlar, qo'g'irchoq, real xo'jalikda ishlatiladigan mehnat qurollari va idishlar shaklini takrorlaydigan qurol va idishlar ham shular sirasiga kiradi. Ular asosan bolalarning mehmon-mehmon o'yini kompleksida ishlatilgan.

Xulosa. Sug'diylarning maishiy hayotida asosiy ahamiyat kasb etadigan jihatlar oziq-ovqat, uy-joy, kiym-kechaklar hisoblanadi. Mazkur omillar avvalambor, tabiiy geografik sharoit, iqlim va xo'jalik xususiyatlari, an'anaviy etnik xususiyatlari bilan bog'liq. Ovqatlanish komponentlari tarkibiga dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini ham kiritish maqsadga muvofiq [11]. Panjikent devoriy suratlarida va arxeologik topilmalarda topilgan artefaktlar fikrimizni asolashga xizmat qiladi [2]. Mavjud arxeologik manbalar asosida etnografik-madaniy yondashuvga asoslanib sug'diylarning ovqatlanish jarayonini qayta tiklash ovqat tayyorlash va uni iste'mol qilish jarayonini ifodalash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Marshak B.I. On the Iconography of Ossuaries from Biya-Naiman // *Silk Road Art and Archaeology*. – Kamakura, 1995/96. – Vol. 4. – P. 308.
2. Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пенджикента. Живопись, скульптура. – Москва: Искусство, 1973. – 65 с.
3. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: Наука ЛО, 1973. – С. 130-131.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва-Ленинград, 1950-1953. – Т. I, – Т. II, – Т. III.
5. Гойибов Б. Панжикент деворий суратларида халкнинг маданият-маиший ҳаёти / “Ўзбекистон тарихи” кафедраси қатта ўқитувчиси С.И.Шариповнинг 60 йиллигига бағишланган “Ўзбекистон тарихи асрлар силсиласида” мавзuidaги илмий конференция материаллари. – Самарқанд, 2010. – Б. 38-49.
6. Кандия Малая / Перевод В.Вяткина // Справочная книжка Самаркандской области. – Вып. VIII. – Самарқанд, 1906. – С. 240.
7. Карякина Е.П. Культура средневековой Европы // Учебное пособие размещено на сайте: «Средние века и Возрождение». <http://svt-lit.niv.ru/>
8. Литвинский Б.А., Пичикян Р. Тахти-Сангин – каменное городище (раскопки 1976–1978 гг.) // *Культура и искусство древнего Хорезма*. – Москва, 1981. – С. 135.
9. Маршак Б.И. Влияние горевтики на согдийскую керамику VII-VIII веков. // *Труды Государственного Эрмитажа*. – Т. V. – Ленинград, 1961. – С. 179.
10. Маршак Б.И., Распопова В.И. Адоранты из северной капеллы и храма Пенджикента / *Проблемы интерпретации памятников культуры Востока*. – Москва, 1991. – С. 164.
11. Маршак Б.И., Распопова В.И. Кочевники и Согд // *Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций*. – Алма-Ата, 1989. – С. 128.
12. Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс-тожик тилидан таржима А. Расулевники. – Тошкент: Фан, 1966. – 120 б.
13. Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма (По материалам Беркут-калинского оазиса). – Москва: Наука, 1966. – С. 13.
14. Распопова В. Раннесредневековый согдийский город (по материалам Пенджикента): дисс. ... д-ра ист. наук в форме научного доклада. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 32.
15. Согдийские документы с горы Муг. Юридические документы и письма. – Вып. II / Чтение, перевод, комментарии В.А.Лившица. – Москва, 1962.
16. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб: Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н. э. – VII в. н. э. – Ташкент: 2000. – С. 16.